

Анна РАДЧЕНКО

пошукувач,

Інститут народознавства НАН України

СТИЛІСТИКА ДЕТАЛЕЙ МІСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ ГУЦУЛЬЩИНИ ТА ПОКУТТЯ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

Декор дерев'яних деталей міської архітектури Гуцульщини та Покуття запроваджувався протягом кількох десятиліть (1890–1930-ті рр.), віддзеркалюючи тогочасні уподобання міщан, що сформувалися під впливом еклектики, модерну, ар-деко та фольклоризму. Але новаторське мистецьке явище протривало недовго. Воно не встигло перерости в традицію внаслідок гострих соціальних подій. Для його висвітлення необхідно визначити генетичні джерела, складові та еволюційні процеси, зокрема орнаментальні мотиви, композиційні схеми та стилістичні відміни.

Мета статті — виявити художні особливості профільованих та різьблених деталей міської архітектури означеної території.

Досліджень з цієї теми немає. Лише деяку опосередковану інформацію містять публікації О. Болюка, І. Жука, М. Станкевича [1; 2; 3].

Обстеження і фіксація міських архітектурних об'єктів із декоративними дерев'яними деталями дозволяють з'ясувати послідовність запровадження та розвиток тих чи інших конструктивних мистецьких ідей. Очевидно найпростішою і найдавнішою теслярською обов'язкою крайньої крокви причілку чи ганку була звичайна бантина (поперечина). Від її середини і до вершини конька покрівлі прилаштовували вузьку дошку або брусок (однакової ширини з бантиною), що виконував роль увінчання (шпиля, маківки тощо). Здається, це була невибаглива середньовічна, а можливо й первісна конструкція у вигляді хреста. Зауважимо, що й шалювання у таких ганках має найпростіший щитовидний характер. Тільки звисаючі краї дощок-шалівок утворюють іноді вишуканий зубчатий фриз.

Середньовічну традицію мають поєднання стовпів з горизонтальними брусами та їх хрещатою перев'язю на ганку хати початку ХХ ст. (Коломия, вул. Мазепи, 132). Подібну “фахверкову” конструкцію колись застосовували в Україні від XVI століття. Вона складається із стовпів-рамок, прямокутний простір яких для міцності зв'язаний навхрест дерев'яними брусами і заповнений цеглою або глиною. Подібну перев'язь можна зустріти і на поруччях давніх замкових обходів і монастирських галерей. Сам ганок втратив свою функцію (змінився вхід до житла), зазнав перебудови дашок.

Інший ганок, що по вулиці Мазепи, 112 (Коломия) має не тільки аналогічну конструкцію міцності (бруси перехрещені по діагоналі), але й перехрещення чотирьох брусків у центрі фронтона, що символізує сонце.

Солярний магічний знак частіше від інших був розповсюджений серед декору житла. Це в першу чергу промені, утворені при перетині брусків, розета, якими оздоблювали фронтони ганків, галерей, причілки, наличники вікон, а ще полотнища воріт, фірток і дверей будинків. Основне місце сонячного знаку — центр фронтона будинку. Навіть на тих особняках, які майже не мають народного традиційного декору, сонячний символ, за рідким винятком, представлений різними урочистими знаками теслярської роботи [3, 228-229]. Наприклад, шалювання фронтона із символом сонця на будинку по вулиці Грушевського, 17, (Тлумач), на фронтоні ганку вул. Карпатська, 83 (Коломия).

Теслярі на фронтонах ганків та причілках застосовували різноманітні схеми кріплення та оздоблення брусами. Насамперед паралельне розміщення брусів до крокви та їх перехрещення. Важливо, що кінці підтримують крокву в традиційних місцях з'єднання бантиною і водночас творять декоративну обв'язку. Наприклад, ганок будинку по вулиці І.Франка, 178 (Коломия), Інший варіант: три стояки-підпори йдуть із середини платви і підтримують крокву в тих самих місцях що й у попередньому випадку, при цьому площа фронтона галереї дістає цілком інший поділ (Коломия, вулиця Шопена, 1).

Поруччя ганку закрите, як правило, профільованими дошками у вигляді балаясин, що творять своєрідний ажур. Воно перекликається із аналогічно профільованим фризом у верхній частині ганку. Подібне профілювання поруччя часто застосовувалось теслями, Ворохта, вул. Д. Галицького.

Прямокутні й хрещаті теслярські обв'язки фронтонів та причілкові відзначаються строгістю конструкцій і відомі такими варіантами:

а) бантина з вертикальною підпорою конька та двома кутовими підпорами які кріпляться поруч із платвою (Коломия, вул. Моцарта, 21).

б) бантина разом із кутовою підпорою творить зигзаг (Коломия, вул. Карпатська, 100).

в) бантина поєднана з вертикальною і кутовою підпорами утворює сітчасту конструкцію (Коломия, вул. Перемоги, 2).

Рідкісна конструкція ламано-зубчастої обв'язки причілка йде паралельно з покрайніми кроквами і виконує тільки декоративну функцію. Наприклад, будинок на вулиці Мазепи, 182 (Коломия).

Успішне впровадження декоративних теслярських конструкцій мало місце не тільки в приватному будівництві. Міська адміністративна споруда із сторожовою вежею, проект невідомого архітектора, демонструє численні елементи профільованих консолей тощо. Будинок на вулиці Міцкевича, 26 (Коломия).

Застосування луковидних, півкруглих та прямокутно-луковидних обв'язок крокв було прямим впливом модерну з його гнучкістю ліній. Здається, дерево втратило свою матеріальність і, неначе кований метал, набуло несподіваної гнучкої пружності. Пошуки що йшли від строгих прямокутних до луковидних обв'язок породили неоковирні та вкрай невдалі конструкції. Наприклад, фронтон веранди на вулиці Мазепи, 290; причілок будинку на вулиці Довбуша, 120 (Коломия).

До кращих композиційних знахідок віднесемо гармонійно узгоджені конструкції причілкові будинків на вулицях Карпатська, 96; Богдана Лепкого, 74 та Довбуша, 148 (Коломия).

Лукоподібні обв'язки фронтонів очевидно були даниною стилістики модерну. Вони мають меншу кривизну ніж півкруглі, іноді невеликі заломы по середині, що цілком відповідає обрисам лука. Характерні приклади на будинках, що по вулиці Мазепи, 124; Карпатська, 130; Карпатська, 131 (Коломия). Останній зразок вказує на цілковиту знаковість конструкції, що перекликається формою із розміщеним поряд віконцем.

Півкруглі обв'язки дорівнюють своєю дугою півкола і відзначаються особливою виразністю ліній. Наприклад, будинки на вулиці Мазепи, 208; Франка, 52 та інші.

Найбільшу округлість обв'язки фронтону має будинок зведений за архітектурним проектом, де навколо круглого віконця розташована дерев'яна конструкція із рельєфно-ажурним різьбленням (Коломия, вул. Петлюри, 15).

Теслярські обв'язки відігравали переважно декоративну роль. Їхнє часткове чи повне ушкодженням не завдавало покриття споруди деформації та руйнування. Свідченням цього є фронтони будівель на вулиці Франка, 79 та Міцкевича, 27 (Коломия).

Важливо, що мода на теслярське оформлення фронтонів мансард дотривала до 1960-х років. З повоєнного періоду є кілька особняків з округлими та луковидними конструкціями обв'язок крокв. Наприклад, будинок на вулиці Франка, 67; Довбуша, 32; Карпатська, 128 (Коломия).

Серед дерев'яних декоративних деталей майже не зазнали поширення профільовані стовпи. Швидше можна зарахувати до винятків точені стовпи санаторного комплексу "Смерічка" у Ворохті, так само аркаду стовпів з відкосами в народному домі; своєрідні чотиригранні, але спіральні різьблені стовпи триповерхового будинку на вулиці Данила Галицького (Ворохта).

Прорізний орнамент дерев'яних деталей архітектури, як і декор інших видів мистецтва легко піддається логічному аналізу. Основи такого аналізу закладені ще в середині XIX ст. австрійським вченим В. Курера. Він, розглядаючи техніки оздоблення тканин, поділив мотиви орнаменту на геометрич-

ні, рослинні тощо [4]. Відтоді вчені, що висвітлювали генезис, розповсюдження, еволюцію та семантику орнаменту, неодмінно намагалися аналізувати його мотиви у відповідності до запозиченої чи власної типологічної системи. У даній роботі за основу такого аналізу взято класифікаційну систему орнаментальних мотивів, запропоновану Михайлом Селівачовим, як таку, що оптимально враховує позитиви і недоліки попередніх класифікацій [5,26].

Одним з підходів в аналізі орнаментальних мотивів є іконографічний підхід, за яким усі мотиви типологічно діляться на “абстрактні” й “фізіоморфні з численними підгрупами” [6,238]. Якщо абстрактні здебільшого можна ототожнити з геометричними і негеометричними фігурами, знаками та написами, то ізоморфні мотиви містять підгрупи, які асоціюються з конкретними природними реаліями: рослинні, зооморфні, антропоморфні, архітектонічні тощо. Ажурний декор дерев’яних деталей міської архітектури — це складний синтез (ієрархія) знаків, символів, образів і понять далекого минулого, зафіксованих в умовних і узагальнених формах.

Геометричні мотиви в архітектурному оздобленні відігравали значну роль у X–XIII ст. та їх кількість значно зменшилася в XIV–XV. В традиційній українській дерев’яній архітектурі геометричні мотиви виступають здебільшого у вигляді прямих жолобків, пасочків, зубчиків, які виконані долотом і пилкою. Так “смужки” різної ширини служили доповнюючими орнаментальними елементами у профілюванні та наскрізному вирізуванні.

Друга велика група — рослинні орнаментальні мотиви, які набули особливого поширення в добу Ренесансу. Гілки, листочки, пуп’янки, квіти і плоди складають грандіозне різноманіття форм і декоративних структур. Вони вщерть заповнюють дерев’яні архітектурні деталі у вигляді фризів та обрамлень. Різьблені написи на ганках “НІРВАНА”, “ZACISZE” ховаються в суцільному плетиві трав, пагонів і закруток акантового листя. Очевидно, такі назви носили приватні заїзджі двори, пансіонати (Коломия, вулиця І.Франка, 37 і С. Петлюри, 27).

Традиційні мотиви народного мистецтва — одночасно і естетичні і етнічні знаки. Їх естетична суть виявляється у специфічному для даного етносу відборі образів, і в характерних способах відображення реалій, загальних як для деяких народів, так і для всього людства, наприклад, сонця, квітів, птахів тощо.

Здається, не випадково рослинні мотиви у вигляді хвилястого бігунця обрамлюють карнизи ганків, галерей, або гілочки з квітами завершують перетин кутів у причілку, або розетки-квіти заповнюють центральну площину трикутного фронто-ну. Квітка з найдавніших часів — знак життя, творчої сили, символ відродження, провісник весни, знак метаморфози душі (в близькосхідних культурах). Вінок у слов'ян був символом космічної гармонії [7, 11]. А тому “заквітчати” — це означало надати комусь, якомусь предмету найвищої досконалості.

В архітектурному оздобленні можна виокремити мотиви чи навіть елементи як от: стебло, гілка, вусик, листок, пуп'янок, квітка і плід. Утім, їхня різноманітність форм та поєднання давало безмежне багатство візерунків. Головні з них ростки трави з квітами, пагінці з листками, гілка з листками, пуп'янками, квітами та плодами тощо. Отже, центральним і домінуючим мотивом рослинного орнаменту виступала “квітка”, самостійно чи в поєднанні з іншими мотивами. Іноді на одному стеблі, на одній гілці, в гірлянді, чи вінку зустрічалися різні квіти, однак між ними панувала гармонія порядку та підлеглості.

В орнаментальних композиціях декоративних деталей архітектури важливе значення надавалось листочкам, точніше їх формі: ланцетовидна, овальна, трикутна, кругла, заокруглена тощо.

Найбільше розповсюджений рослинний орнамент у вигляді паростків з листками що плавно закручуються. Вони є основою декору. До нього органічно влітаються S-овидні фігури і листки крину, що іноді скидаються на трипелюсткові тюльпани. Паросток, що розвивається, як правило, переходить у композицію з S-овидних фігур, які у двох рапортах орнаменту, сприймаються при побіжному погляді, як повторення один од-

ного: перший є паростком з листками, а другий — ритмічною композицією з S-овидних фігур. Наприклад, нижня частина веранди в будинку на вулиці І.Франка, 120; обрамлення в будинку на вулиці І.Франка, 39 (Коломия).

При розгляді рослинних орнаментів відзначимо ті мотиви, які найбільше подібні на реальні квіти, зокрема пишні розети піон, троянди, гвоздики, тюльпани, лілії тощо. Очевидно, згадані квіти були для майстрів-деревообробників у сфері найближчих пошуків. Наприклад, веранда на вулиці І.Франка, 80 (Коломия).

“Плоди” вкрай рідко зустрічалися в архітектурних узорах. Могли це бути умовно зображені горішки, ягідки чи яблучка. Однак, при всій узагальненій та умовній трактовці плодів, листочків і квітів у їхній конструктивній основі завжди є найхарактерніше, те що єднає їх з природою.

Орнаменти дерев’яних архітектурних деталей рідко були іконографічно однорідними. Вони найчастіше виступали у поєднаннях: рослинні мотиви, символи, написи тощо.

Рослинні мотиви іноді поєднувалися із зображенням пташок. Особливо улюбленими були півні, голуби, павичі, які поважно сиділи на пишно квітучих гілках. Напевно, вони були “символічними знаками, з якими народ пов’язував магичні дії, вірили у їх здатність приносити щастя, відвертати лихо. Очевидно, тому протягом багатьох століть не втрачається інтерес до традиційних мотивів-оберегів: півнів, голубів, павичів, оленів, коників тощо. У різних варіантах вони зустрічалися в творах народного мистецтва ... Їх осмислення спиралось на засади народної етики. Голуб вважався символом щирості, чистоти й любові. Орел символізував силу й швидкість, павич — красу, гордість, безсмертя” [8,39]. Зразок прорізного орнаменту з мотивами птахів є на фронтоні веранди по вулиці І.Франка, 120 (Коломия).

У перші десятиріччя зародження архітектурного оздоблення із прорізними ажурними вставками в ньому не було складних декоративних вирішень, які б об’єднували традиційні прийоми образного втілення. Можливо тому для теслів, які створювали

прорізні прикраси ставали актуальними запозичення мотивів і композиційних схем із інших видів декоративного мистецтва, передовсім розпису, вишивки, витинанки і, навіть, ковальства. Власне до кованих і литих з металу решіток подібні прорізні дерев'яні мережива, що прикрашають галерею будинку на бульварі Лесі Українки, 21 (Коломия) або ж фронтон веранди на вулиці Карпатська 39 (Коломия).

Стосовно подібності прорізних орнаментів і витинанок уже згадувалося, як про можливий спосіб швидкого і ефективного виготовлення шаблону для нанесення контурів декору. Втім, головна подібність прихована у принципах симетрії, які у свій час розглядав англійський математик Герман Вейль [9,220]. Він цілком справедливо вбачав у симетрії гармонію, пояснював створені людиною предмети мистецтва, зокрема орнамент, за законами симетрії. І тут важливо підкреслити, що теслі для виконання узорів застосовували ті самі види симетрії що й майстри витинанки, в тому числі дзеркальну і обертову симетрію. Найкраще це демонструє прорізний орнамент з будинку, що на бульварі Лесі Українки (Коломия).

Різноманітність і багатство декору власного міського житла першої третини ХХ ст. прямо пов'язано з його типом (плануванням, висотою, конструктивними особливостями тощо), тому що в народному будівництві виявляється єдність утилітарного і декоративного начал. Ажурне обрамлення вікон закриває щілину між стіною і коробкою вікна, причілки з їх складною конфігурацією обв'язок не тільки рівномірно розподілюють силу тиску кроків, але й захищають покрівлю від негоди і швидкого руйнування. Так само і візерунчасті лиштви фронтонів галерей, веранд і мансард водночас приховують, оберігають конструкцію та надають будівлі ошатності.

Сьогодні про дерев'яні деталі міської архітектури та їх роль у пластичному синтезі можна говорити й оцінювати дуже приблизно, частина будівель знищена під час воєн, інша частина, що збереглася до нашого часу зазнала різних перебудов і втручань. Наприклад, галерея на проспекті Відродження, 53 (Коломия), що зведена в кінці ХІХ ст., навіть тими залишками

теслярської конструкції та орнаментальних модулів не перестає вражати своєю оригінальністю.

Рідкісний випадок кольорового вирішення має прикраса фронтона веранди, що на вулиці І.Франка, 98 (Коломия). Трикутники теслярських обв'язок заповнені рослинними мотивами білої лілії, зелених листків, стебел. На темно-коричневому тлі яскравий зелений із вкрапленням жовтого і білий — виглядають напрочуд гармонійно.

До найкращих зразків архітектурного декору треба віднести оздоблення ганку (Коломия, вул. Карпатська, 83), що добре збереглося. Чіткий три частинний поділ його фронтона має навхрест діагональні зв'язки, що разом утворюють фриз. У трикутному фронтоні тендітна прямокутна обв'язка із хрещатим солярним знаком у центрі. Серед орнаментальних мотивів знаходимо S-овидні фігури. Гілочки-пагони, шестипелюсткові розети, шнурочки із зубчиками тощо. У декорі ганку привабливо те, що майстер по-своєму інтерпретував народні мотиви плоского різьблення, шкіряних витинанок, токарних елементів тощо. Стовпи ганку не профільовані, зате мають на гранях накладні точені деталі у вигляді балясинок і кружалець, що пластично збагачує конструкцію.

Подібні різьблені розети та ажурно вирізані зубці, листочки прилаштовані до стовпів галереї будинку, що на бульварі Лесі Українки, 21 (Коломия). Стрічки звисаючих зубців, що йдуть вздовж балок, імітують литий метал. Сухістю ажурного декору відзначаються і обрамлення причілкового вікна.

Галерея будинку на вулиці Шопена, 1 (Коломия) декорована цілком по іншому. Фронтон розділений на вузький фриз і трикутники: два великі і два малі. Очевидно такий поділ спонукав майстра заповнити трикутні площини динамічними асиметричними орнаментами, характерними для стилю модерн. Якщо у трикутній частині бувають рослинні мотиви з квітами, то фриз заповнений щільним зигзагом, який не поєднується ні з верхньою частиною ні з нижньою смугою візерунків, що звисаючими закрутками листків і пагонів заповнюють простір між стовпами.

Вірогідно, що один і той самий майстер виконав оздоблення ганків (згодом переобладнаних під веранди) з написами “Нірвана”, “Затишок” (вул. І.Франка, 37; С.Петлюри, 27). Справа тут не тільки в однаковому розподілі трикутної площини фронтону двома вертикальними стояками і двома перехрещеними кроквами, що утворюють дуже не зручні площини для їх заповнення. У центральній найбільшій площині розмішений напис, а в інших стрічковидні плетива з пагонів та довгих листків. Істотно, що спосіб накручування мотивів та перехрещення листків свідчить про одну руку дуже досвідченого майстра. Нижню частину, що заповнює площину поруччя, мабуть виконав хтось інший. Вона укладена з модулів, які хоч і не нагадують балясин, однак не відповідають ні ритму ні динаміці верхньої частини.

На високому професійному рівні виконаний прорізний декор фронтону веранди, що на вулиці Карпатська, 39 (Коломия). Тут автор зумів підійти до вирішення образної ідеї по-своєму: оточуючи кругле вікно півкруглою гірляндою квітів, а в трикутні площини помістив восьмипелюсткові розети, гілки із закрученими листками і пагонами. Майже аналогічне розміщення рослинних мотивів у трикутниках фронтону на будинку, що на вулиці С.Петлюри, 9 (Коломия). Подібні прорізні узори зустрічаються і на інших будівлях Коломії.

Ясністю задуму, гармонією і ювелірністю виконання вирізняється декор веранди, виконаний у дещо гротескній манері. Автор вільно оперує чистими майже без прикрас стовпами і прямокутними тафлями, які вщерть заповнені прорізними рослинним орнаментом.

Специфічні дерев'яні декоративні деталі іноді застосовують при проектуванні сучасних колиб, ресторанів, кав'ярень, туристичних офісів тощо, наприклад, будинок по вулиці Тарнавського, 1 (Івано-Франківськ). Виконані вони об'ємним профілюванням, різбленням і точенням на токарному верстаті. Стилiстично наслідують кам'яні архітектурні частини і дуже далекі від архітектурного оздоблення коломиїських теслів.

Висновок. Архітектурний декор міських особняків кінця

XIX першої третини XX ст. складається з окремих стилістичних одиниць, зокрема стилістики теслярського профільювання, стилістики плоского різьблення, художніх особливостей прорізного декору, пластики точених деталей, та елементів стилістики декоративного мистецтва При цьому орнаментика архітектурних деталей характеризується складним поєднанням мотивів з різних джерел тогочасних і давніх, наприклад, мотиви крина, S-овидні, які відомі з мистецької традиції Стародавнього Галича.

З кінця XIX ст. дерев'яні деталі займають постійне місце в оформленні екстер'єру архітектури модерну та ар-деко. Теслярські конструкції несподівано набувають пластичних та вигадливих обрисів.

Стилістика художньої системи архітектурного оздоблення ґрунтується на локальних, національних традиціях та зарубіжних впливах. Профільні елементи будівлі, як правило, підкреслюють важливість несучих конструкцій. Геометричні мотиви плоского різьблення застосовують рідко. Переважають рослинні гнучкі стебла та квіти з ажурним прорізним тлом. Відчутні впливи східної та західної орнаментики, що поширювалися в альбомних виданнях і посібниках. Застосовували дзеркально симетричні та асиметричні композиційні схеми, стрічкові і центрально обертові структури.

1. Болюк О. Профільовані архітектурні елементи дерев'яних віл міста Трускавця // Регрес і регенерація в народному мистецтві.— К., 1998.— С.214-221.
2. Жук І. Декоративная деталь в архитектуре львовского модерна (принципи формообразования и систематизации).— Автореф. дис... канд. искусств.— М., 1989.
3. Станкевич М. Українське художнє дерево XVI–XX ст.— Львів, 2002.
4. Kourrer W.H. Die Druc – und Farben – Kunst in ihrem ganzen Umfang.— Wien, 1850.
5. Селівачов М. Р. Українська народна орнаментика XIX–XX ст.— Автореф. дис... докт. мистецтв.— К., 1996.
6. Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія).— К., 2005.
7. Nowosielski A. Lud ukrainski.— Wilno, 1857.
8. Станкевич М. С. Українські витинанки.— К., 1986.
9. Вейль Г. Симетрия.— М., 1968.

Anna Radchenko

Aspirant

The Ethnology Institute

On stylistics of details in urban architecture of Hutsul land and Pokutia at the first third of XX c.

The article throws light upon some artistic peculiarities of profiled and carved details in urban architecture. Those consist of separate stylistic units. The ornament is determined by sophisticated complex of floral motives lent from different sources.